

NENAD CAMBI

**BILJEŠKE UZ KIPOVE KIBELE
(MAGNA MATER) IZ SENJA**Nenad Cambi
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Splitu
HR 57000 ZadarUDK:73.032(497.13):292
Izvorni znanstveni rad
Ur.: 1993-04-10

Oslanjajući se na radove J. Medinija i I. Degmedžić, autor je obradio statue iz Senja koje prikazuju Kibelu ili su joj bile pogrešno pripisane. Radi se o dvije statue sjedećih božica te o jednoj glavi žene. Analiza kipova pokazala je da je kip A sigurno pripadao Kibeli, međutim nije mu pripadajuća ženska glava. Kip B ne sjedi na tronu, nego na hridini na kojoj su prikazane životinje i zvijeri, što do sada nije uočeno. Takva ikonografija upućuje da se radi o božanstvu prirode. Nije isključeno da je i kip B prikazivao Kibelu, jer i ona spada u generativna božanstva prirode. Moguće je da je u pitanju i sinkretizam Kibele i Dijane. Među kipovima Kibele iz antičkog svijeta samo jedan jedini, onaj iz Korinta, pokazuje božicu u sjedećem stavu na hridini, dok su svi drugi uglavnom na tronu. Ženska glava ne pripada ni jednoj sjedećoj statui (A i B), pa se, dakle, radi o tri, a ne dva kipa. Tehničke karakteristike klesanja kipova pokazuju da su oni iz kraja 2. ili početka 3. st.

Kip B pokazuje srodnosti s antičkim reljefima, pa po svoj prilici potječe iz Atene. Za kip A teže je odrediti provenijenciju. Može biti i antička i maloazijska, dok je ženska glava očito importirana iz Male Azije.

Za svaku je pohvalu inicijativa A. i M. Glavičića te Senjskog muzejskog društva da u hrvatskom prijevodu tiska članak J. Medinija „Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique”, objavljenom u zborniku radova M. Vermaserena.¹ Medini je nedvojbeno bio izvrstan poznavatelj orijentalnih religija u antičkoj Dalmaciji, a Vermaseren u čitavom antičkom svijetu. Tiskanje članka najbolji je izraz zahvalnosti obojici preminulih istraživača.

Zamoljen da s umjetničke i ikonografske točke gledišta obradim kipove iz Senja koje je Medini povezao uz Kibelu, radim to s oduševljenjem, iskazujući zahvalnost i

¹ J. Medini, *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*, Hommages a Maarten J. Vermaseren, Recueil d' études offerts par les auteurs e la Serie Etudes preliminaires aux religions orientales dans l' Empire romains a Maarten J. Vermaseren a l' occasion de son soixantieme anniversaire le 7 Avril 1978 edite par Margre B. de Boer et T.A. Edridge, Vol. II, Leiden 1978., str. 732.-756.

poštovanje prijatelju J. Mediniju te M. Vermaserenu kojeg nisam imao čast poznavati, ali kojeg sam iznimno cijenio po njegovu velikom doprinosu poznavanju orijentalnih religija. U svom članku Medini je proučio donji dio ženske sjedeće statue koju je nazvao kipom A te još jedan donji dio statue koji je označio kao kip B. Autor spominje i jednu žensku glavu koju, međutim, nije vidio jer je u tom trenutku bila zagubljena u Arheološkom muzeju u Zagrebu.²

Fragment A otkriven je početkom godine 1948.³ a prikazuje donji dio statue božice na tronu, uz koji čuče lavovi, glavom okrenuti prema figuri žene, kao da se – poput psa – umiljavaju gospodaru. Statua A iskazuje tipičnu ikonografiju božice Kibe kakva je poznata prema brojnim kipovima.⁴ Medini je donjem dijelu kipa dodao još dva fragmenta gornjeg dijela tijela (torzo). Iako se čini da fragmenti ljube lom na lom, ipak to nije tako, a ni boja patine mramora ne odgovara donjem dijelu. Šteta je što nisu očuvane ruke, u kojima su nesumnjivo bili neki atributi Velike Majke: rog obilja, patera, grančica stabla s cvijećem, plodovi, timpan ili još neki drugi atribut karakterističan za božicu, ali koji među njima, to je nemoguće utvrditi.

Pri istraživanju I. Degmedžić je rujna mjeseca godine 1949. u Senju, u blizini katedrale, otkrila žensku glavu kojoj ne navodi dimenzije, ali upućuje da je „u polovici naravne veličine”.⁵ J. Medini s oprezom upozorava na mogućnost da je glava pripadala kipu A,⁶ što je, uostalom, već pretpostavila I. Degmedžić.⁷ Medini, međutim, to nije mogao provjeriti pa ni donijeti fotografija, osim one koja je već bila objavljena. Ta činjenica priječila mu je da uspoređi stilske i tehničke karakteristike glave i kipa A. U slučaju da je glava zaista pripadala kipu A, Medini je pretpostavio da božica nije imala velom prekrivenu glavu, kao što je uobičajeno, iako ne i obvezno.⁸ Međutim, s obzirom na to da glava doista nije pripadala kipu A (o tome vidi malo kasnije), ne može se decidirano tvrditi da božica nije imala veo preko glave; ali isto tako ni da ga je imala. Uostalom, to i nije toliko važno za identifikaciju fragmenta, jer za to postoji dovoljno elemenata. Tipova statua Kibe s velom i bez njega ima dosta među antičkim kipovima.⁹

Ovdje valja odmah kazati da glava zaista ne pripada ni ostatku torza o kojem je gore bilo riječi jer ne ljubi lom uz lom uz ostatak vrata na torzu budući da presjeci loma nisu

² J. Medini, *o.c.*, str. 735. i d. te tab. CXLIII, 1-2; CXLIV, 1-2; CXLV, 1-2; CXLVI; CXLVII, 1; CXLIX, 1-2; CL, 1-2; CLI, 1-2.

³ Taj podatak navodi I. Degmedžić, *Arheološka istraživanja u Senju*, VAHD LIII, 1950.-1951., str. 251.

⁴ Usp. na primjer kip iz Napulja (bivša zbirka Franese), M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Atidisque* (CCCA), III, Italia-Latium, Leiden 1977., str. 122., br. 392, tab. CCXLII. Uбудuće se navedeni korpus navodi kao CCCA.

⁵ I. Degmedžić, *o.c.*, str. 254.

⁶ J. Medini, *o.c.*, str. 736.

⁷ I. Degmedžić, *o.c.*, str. 254. „Okolnosti nalaza i dimenzije (glava je u polovici naravne veličine kao i statua božice) te klasicistički stil fragmenta, a prije svega isti materijal, dopuštaju zaključak da je to glava Velike božice”.

⁸ J. Medini, *o.c.*, str. 736. To isto drži i I. Degmedžić, *o.c.*, str. 254.

⁹ Usp. glavu s velom M.J. Vermaseren, CCCA, VII *Musea et Collectiones privatae*, Lei-en 1977., str. 20., br. 65, tab. XLVII. Kad je glava bez vela na njoj je obično kruna u obliku gradskih zidina. Ipak ima i primjera bez tog atributa, usp. M.J. Vermaseren, *o.c.*, str. 32., br. 105, tab. LXXIV ili str. 32. i.d., br. 107, tab. LXXV, 107.

identični, kako je to utvrdio moj bivši student, a sadašnji asistent M. Glavičić.¹⁰ Međutim, valja također kazati da ne odgovaraju ni međusobni odnosi mjerila, jer je glava s vratom visine 18 cm, a lice 10,5 cm, što je stvarno 1/2 normalne visine glave. Naprotiv donji dio sjedeće statue približno je do polovice tijela visok 72 cm, što je čak nešto više od normalne ljudske visine. Očito je, dakle, da nisu nikad bili dijelovi jedne te iste cjeline.

Drugi kip sjedeće božice Medini je nazvao kipom B. U osnovi božica je prikazana na isti način kao i na kipu A, ali ipak postoje neke bitne razlike.¹¹ Medini navodi da oblik trona nije moguće definirati jer ga pokrivaju likovi životinja, ali se, navodno, vide ostaci naslona.¹² Ovdje sam dužan upozoriti da to nije točno i da se radi o posve drugačijem mjestu na kojem božica sjedi. Iako je površina reljefa dosta oštećena, osobito na desnoj strani, ona je na lijevoj dovoljno očuvana da bi se mogao donijeti pouzdan zaključak. Budući da je reljefna površina životinja gotovo neozlijeđena, jasno je da onda ni stolica nije mogla biti oštećena. Da je stolica zaista postojala, ona bi se nazirala barem negdje, možda među likovima životinja koje ipak nisu gusto nanizane, i tako bi se pouzdano „definirala”. Ali stolica se nigdje ne vidi. Navodna oštećenja površine zapravo nisu ništa drugo nego hrapava stijena, škrapa na kojoj božica sjedi. Kvirgava stijena vidi se i u pozadini životinja. Ispod bika koji brsti grm je ovca, a desno lav koji proviruje iz špilje. Prema tome, s obzirom na to da su životinje prikazane u pejzažu, očito je da kružni, ali nepravilni ostatak kamena nije naslon stolice, nego hridina koja se nadvila nad bitkom. Usprkos oštećenju na desnoj bočnoj strani zapaža se također bik, ali ne u identičnom položaju kao onaj na lijevoj strani, a između njega i božice vidi se lik jarca s dugim rogovima i bradom. Medini drži da jarac sliči divojarcu,¹³ a ja bih rekao da se zaista radi o toj visokoj divljači, jer osim sličnosti na to upućuje i činjenica što se životinja nalazi u pećini i samo djelomično proviruje, kao i lav na suprotnoj strani. Možda je na toj strani bio još neki životinjski lik, ali se nije očuvao. I ova strana kipa nedvosmisleno pokazuje da je božica sjedila na stijeni pa je posve logično da obje bočne strane nisu identične i simetrične, kao što je to bio slučaj kod kipa A, koji je sjedio na tronu i imao aksijalno simetrično postavljene lavove (od kojih je onaj na lijevoj strani otučen). Prema tome, ikonografska koncepcija kipa B, iako se radi o sjedećem božanstvu, nije identična kao kod kipa A.

Medini drži da kip B iskazuje neke sinkretističke pojave kulta Magne Mater, a da su životinje odraz obreda taurobolije i kriobolije koji su se obavljali u njenom ritualu.¹⁴ Meni se osobno čini da ikonografija kipa pokazuje jasno i nedvosmisleno samo prirodni aspekt njegove božanske naravi. To bi se dalo zaključiti na temelju činjenice što su u pećinama prikazane i zvijeri, odnosno divljač koja nema nikakve veze s gore navedenim obredima i što se ona nalazi u svom prirodnom ambijentu. Lav nije „pas” Velike Majke,

¹⁰ Na tome, kao i crtežu jednog i drugog presjeka, najljepše zahvaljujem M. Glavičiću.

¹¹ Kip je otkrio i objavio A. Glavičić, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)*, Senjski zbornik III, god. III, 1967.-68., str. 22., sl. 7.

¹² J. Medini, *o.c.*, str. 737.

¹³ J. Medini, *o.c.*, str. 738.

¹⁴ J. Medini, *o.c.*, str. 739.

nego zvijer u svojoj rupi iz koje vreba divljač. Usprkos tome, nije isključeno da je Medini ipak kip pravilno pripisao Kibeli jer ona spada među božanstva koja generiraju snagu prirode.¹⁵ Takvih božanstava ima još, a među njima je i Artemida.¹⁶ Stoga bih životinje radije protumačio kao stanovnike svoga prirodnog ambijenta nego kao žrtvene životinje. Budući da u Senju postoji snažan kult Dijane, nije isključeno da je kip možda pripadao i tom božanstvu prirode.¹⁷ Ipak, kako je Dijana u Dalmaciji imala dosta standardiziranu ikonografiju božanstva lova, iako je u osnovi također bila božica prirode uz neke druge religijske aspekte, ipak je vjerojatnije da je senjska statua prikazivala Kibelu ili pak sinkretizam Kibebe i Dijane.

Postoji li takav sličan kip Kibebe u antičkom svijetu? Meni je poznata samo jedna statua koja barem donekle posjeduje slične karakteristike. Radi se o mramornoj statui otkrivenoj u Korintu.¹⁸ I tu božica sjedi na hridini. Ispod nogu joj je lav, a na bočnim stranama prikazani su siringa i pedum, a iznad njega je pinija, Atisovi atributi, dok je na suprotnoj strani reljef hekateja. Iako se ne radi o identičnim atributima, očito je ipak da se Kibela prikazivala i kao božanstvo koje sjedi na stijeni. Inače stijena je standardni prirodni element koji dobro odgovara nakani da se neki lik ambijentira u prirodi. U ranom helenizmu Eutihid je posjeo na hridinu božicu – personifikaciju grada Antiohije, a do njenih nogu smjestio personifikaciju rijeke Oronta.¹⁹ Nema dvojbe da nas kip B ne bi ostavio u nedoumici da je sačuvan gornji dio žene. Tu se, nedvojbeno, krije ključ za razumijevanje cjeline ikonografske poruke. Stoga za gornjim dijelom kipa B sigurno žalimo daleko više nego za istim dijelom kipa A. Moguće je da je fragment torza, o kojem je bilo riječi na početku izlaganja, zbog boje mramora, ali ni to nije sigurno.

Na temelju gore iznesenog jasno proistječe da se među gore opisanim skulpturama mogu izdvojiti tri ili više, a ne samo dva kipa. Statua A i B imaju više fragmenata koji ih dopunjuju (osim torza).²⁰ Ako prva nedvojbeno, a druga vjerojatno pripadaju kipu Kibebe, treća, po mom mišljenju, mora pripadati nekoj drugoj božici. Na temelju čega se to može reći? Prije svega krobilos na frizuri nije nikako tipičan za Kibelu. Nije mi poznat neki primjer Kibelina kipa koji ga posjeduje. S druge strane takva frizura javlja se na kipovima koji ga posjeduju. S druge strane takva frizura se javlja na kipovima i reljefima Artemide (Dijane),²¹ odnosno Afrodite (Venere).²² Katkad se zapaža čak i na kipovima

¹⁵ O tom aspektu Kibebe usp. J.J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London 1974. (sec. ed.), str. 14. i d. i 26. i d.

¹⁶ J.J. Ferguson, *o.c.*, str. 14. i d.

¹⁷ O kultu Dijane u Senju usp. M. Zaninović, *Dijanin kult u Senju*, Senjski zbornik 9, 1980., str. 43. i d.

¹⁸ M. J. Vermaseren, CCCA, II, *Graecia atque insulae*, Leiden 1982., str. 143., br. 459, tab. CXXXVII, 457.

¹⁹ M. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1983. (3. überarb. und erg. Aufl.), str. 276., sl. 305., 306.

²⁰ J. Medini, *o.c.*, str. 735. i 738.

²¹ Usp. na primjer glavu Artemide-Lucifere iz Čitluka kod Sinja, N. Cambi, *Atička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju*, Zbornik Kačić XVII, 1, 1985., str. 426., sl. na suprotnoj strani, usp. i bilj. 5.

²² W. Fuchs, *o.c.*, str. 245., sl. 265 (kip Afrodite Kalipigos).

Apolona.²³ Dakako Apolona odmah valja isključiti, jer se očito radi u senjskom slučaju o ženskoj glavi. Prema tome, ona je po svoj prilici pripadala nekoj od gore spomenutih božica, i, ako je suditi po gore spomenutoj rasprostranjenosti kulta Dijane u Senju, tada smo posve blizu rješenja ženske glave koja se čuva u Zagrebu.

Je li možda glava s krobilosom na tjemenu mogla pripadati kipu B? Mislim da i na to pitanje valja odgovoriti negativno. Naime, visina kipa je 79 cm i žena je sačuvana do tek nešto iznad pojasa (malo iznad pupka), što pokazuje da se radilo o skulpturi koja je približno iste visine kao i statua A, a to znači da je normalne ljudske visine. Prema tome, glava izrađena u razmjeru 1:2 nije mogla stajati na jednom većem kipu razmjera 1:1 u odnosu na normalnu ljudsku veličinu. Osim toga glava ima bjelkastu patinu, dok statua B sivkastu.

Medini nije posve precizan u datiranju kipova. Nije ni čudo kad se radi o takvim fragmentima. On ih svrstava u široki raspon 1. ili 2. st. po Kr.²⁴ Za najmlađu autor očito drži glavu iz Zagreba zbog činjenice što su u očnim jabučicama prikazane šarenice i zjenice, ali nju ne datira, nesumnjivo zbog toga što je nije mogao osobno ispitati. Međutim, usprkos lošoj očuvanosti statua A i B, očito je da su one prerano datirane. Koji su razlozi za kasniju dataciju? Obje sjedeće statue imaju tvrdo izrađenu draperiju. Žljebovi među naborima duboki su i široki te stvaraju snažne efekte svjetla i sjene. Njihovu stilizaciju odaje način protezanja nabora koji idu pravilno i bez svijanjanja po dužini, dakle bez prirodne gipkosti. Na obje strane zapaža se rad brzorotirajućeg svrdla na naborima hitona uz stopala, a kod kipa A i na krilu i noge. Takve karakteristike skulpturalne tehnike nazočne su ne samo na kasnijim kipovima Kibebe²⁵ nego i na drugim drapiranim skulpturama, kao što su, na primjer, likovi žena i carica.²⁶ Takve karakteristike draperije svojstvene su osobito za skulpture kasnog 2. ili ranijeg 3. st. Na kipu A posebno je zanimljiv tretman grive lava s izrazito paralelnim pramenovima i žljebovima koji su izdubeni svrdlom. Kanal, međutim, nije dubok. Oko figure lava zapaža se djelomično svrdla-na kontura koja nije svuda dosljedno provedena. To pokazuje da je kip iz vremena iza tzv. stilske promjene koja se na Zapadu dogodila oko godine 180., a na Istoku koje desetljeće kasnije.²⁷ Što se druge statue tiče, valja napomenuti da se radi o kipu koji pokazuje slične, ali ipak ne i identične oblike nabora draperije. Oni su također tvrdi i duboki, samo nisu toliko stilizirani. Njihov je pravac nešto „klasičniji” i zavojitiji, dakle gipkiji i prirodniji. Ti su nabori nešto gušći. Njihova gustoća proistječe iz činjenice što je na krilu božice nešto obilatije složena haljina, pa se više nabire. Hiton uz stopala je pak dijagonalno postavljen i nabori su uži. Ipak rad svrdla je uočljiv i na krilu žene te na grud-

²³ W. Fuchs, *o.c.*, str. 120., sl. 112 (Apolon Belvederski).

²⁴ J. Medini, *o.c.*, str. 736. i 739.

²⁵ Usp. na primjer M. J. Vermaseren, CCCA, I, Asia Minor, Leiden, New York, Kopenhagen 1987., str. 47., br. 138 (Emet), tab. XVIII, 138, ili str. 49., br. 142 (Kütalya Simav), tab. XIX, 142. Usp. također i M. J. Vermaseren, CCCA III, Leiden 1977., str. 129., br. 410, tab. CCLVIII i brojne druge.

²⁶ H. J. Kruse, *Römische weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen 1965. (1975.), disertacija, str. 252., br. A 36, tab. 12, kao i brojne druge.

²⁷ O stilskoj promjeni na Istoku usp. H. Wiegartz, u J. Borchard u. a., *Myra eine lyrische Metropole*, Berlin 1975., str. 183. i d., lit. u bilj. 168; G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München 1982., str. 367. i 456.

Sl. 1. Glava božice iz Senja, en face, Arheološki muzej u Zagrebu

nom košu i uz stopala. Svrdlo nije proizvodilo toliko snažan efekt svjetla i sjene kao na kipu A, jer je nešto pliće paralo površinu. Stoga nije čudno što kip B izgleda nekako klasičniji. Međutim, razlike među naborima oba kipa posljedica su stilskog i radio-ničkog, dakle tehničkog postupka, više nego što bi indicirali različiti vremenski postanak. Ako bi nas čak nabori i mogli prevariti u pogledu vremena nastanka statua, reljef na bočnim stranama, tj. na hridini kipa B, ipak upućuje da se radi o približno suvremenim kreacijama. Tu, naime, svaka životinja ima jasnu i duboku rubnu liniju koja odvaja figuru od pozadine. Ta rubna linija uparana je duboko i široko brzorotirajućim svrdlom. Duboke linije zapažaju se i na detaljima koji naznačuju izbočine i reljef hridine na bočnim stranama kipa B. Pojava rubnih linija uočena je na reljefima antičkih²⁸ i maloazijskih sarkofaga²⁹ iz, oko tzv. stilske promjene i nakon nje.³⁰ To nedvojbeno dokazuje da je ovaj

²⁸ O tome usp. N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988., str. 55. i d., usp. i bilj. 305.

²⁹ H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage*, Berlin 1965., str. 30. i d.

³⁰ Usp. bilj. 27.

Sl. 2. Glava božice iz Senja, desni profil, Arheološki muzej u Zagrebu

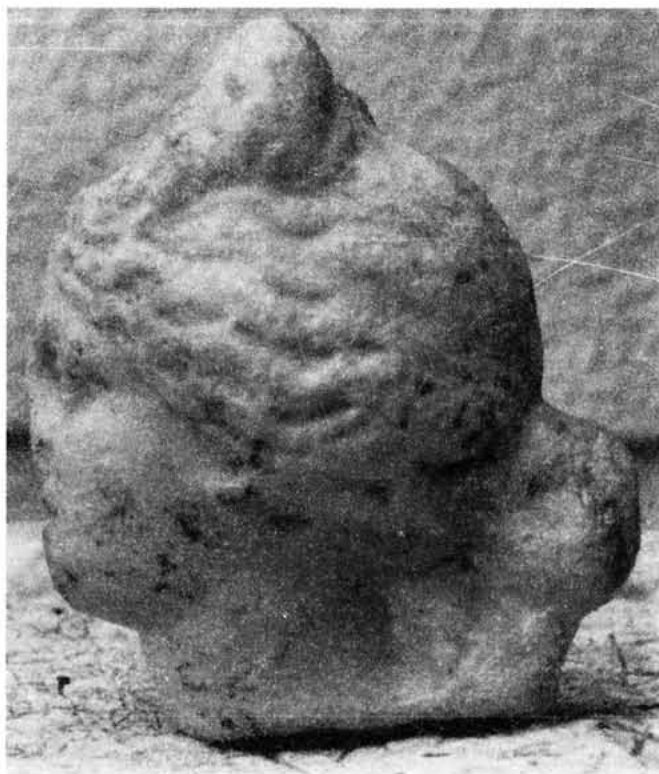

kip izrađen oko godine 200. ili nakon nje, a rekao bih da ide čak i u prva desetljeća 3. st. Dakako, kad bi oba kipa bila cjelovitije očuvana, odnosno da su nam na raspolaganju i njihove glave, tada bi navedena datacija bila pouzdanija, ali i ovako je dovoljno sigurna.

Treća skulptura, tj. glava žene s krotilusom, može se također pouzdano datirati. Jasne karakteristike koje nude pramenovi kose upućuju na vrijeme koje odgovara približno kipovima A i B. Njeni pramenovi izrađeni su dubokim, ali kratkim potezima svrdla koje proizvodi žljebove lagano valovitog oblika. Pravac jednog pramena prekida se, ostavljajući neznatni ostatak kamene mase, i odmah se dalje produžuje. Žljebovi su davali također svjetlo-tamni efekt i bili ornamentalno koncipirani. Naime, valovi su paralelni, bez prirodnih promjena pravca i toka. To je tipičan i već višestruko zapažen oblik i način iskazivanja kose u prvim desetljećima 3. st. Takav se način prikazivanja može uočiti na glavama kipova božice iz Čitluka (*Aequum*), prve nepoznatog imena,³¹ i druge koja se može identificirati kao Diana Lucifera³². Prva glava je bliže senjskoj, a druga navedeni

³¹ Usp. N. Cambi, *Atička skulptura*, str. 424., sl. na str. 425.

³² Usp. N. Cambi, *Atička skulptura*, str. 426., sl. na str. 427.

Sl. 3. Glava božice iz Senja, lijevi profil, Arheološki muzej u Zagrebu

tehnički postupak pokazuje u još drastičnijem obliku. To pokazuje njihov različiti vremenski nastanak.³³ Takav postupak pri izradi kose vidi se i na ženskim figurama antičkih sarkofaga, kao na primjer na fragmentu s prikazom Hipolita i Fedre iz Salone.³⁴ I taj je sarkofag iz prvih decenija 3. st. Sličan način prikazivanja kose poznat je i na maloazijskim sarkofazima koji su također bili podvrgnuti stilskoj promjeni u navedeno vrijeme.³⁵ U očnim jabučicama pojavljuju se jasno iskazane šarenice i zjenice što uočava i Medini. Međutim, pojava tih detalja nije toliko karakteristična da bi se bez iscrpnije analize skulptura mogla precizno datirati, jer pojava šarenica i zjenica samo upućuje na to da je prikaz mlađi od vremena Hadrijana, otkad se to može pratiti na kamenoj plastici.³⁶ Međutim, lećasto udubljene zjenice okružene plitkim polukrugom oblik su kakav se

³³ Usp. N. Cambi, *Antička skulptura*, str. 431.

³⁴ N. Cambi, *Antički sarkofazi*, str. 119., br. 23, tab. XV. Ovaj sarkofag se najčešće nazivao sarkofag s Muzama, što je pogrešno.

³⁵ Usp. H. Wiegartz, *o.c.*

³⁶ G. Daltrop, *Die Stadtrömischen männlichen Privatbildnisse trajanischer und hadrianischer Zeit*, Münster 1958., str. 23. i d.

Slika 4. Glava božice iz Kostolca (Viminacij), Arheološki muzej u Zagrebu

javlja u ranom 3. st. To najbolje potvrđuje ranija glava božice iz Čitluka,³⁷ što je samo potkrepa gore iznesenoj dataciji.

Prema tome, sve tri skulpture iz Senja datiraju se u jedno vrlo usko razdoblje, tj. u vrijeme kraja 2. i ranije 3. st., što očito govori o tadašnjem razvitku kultova i gospodarskoj snazi grada. Vjerojatno je da je to vrijeme punog razvitka luke, trgovačkih i drugih djelatnosti u staroj Senji.

Medini je držao da su sve statue bile izrađene u nekoj sjeveroitalskoj radionici,³⁸ I o tome, tj. o radioničkoj provenijenciji kipova, valja nešto prozboriti. Svi su kipovi izrađeni od bijelog mramora kristalastog sastava ali patina nije identična. Iako je mramor prilično srodan, to ne znači da je i identičan, a njegovo podrijetlo ipak je makroskopski teško odrediti. Kako na istočnoj obali Jadrana nema uopće mramora, a osobito ne takve

³⁷ Usp. bilj. 32.

³⁸ J. Medini, *o.c.*, str. 739.

kvalitete, očito je da su skulpture importirane. Sigurno je da su kipovi bili importirani u Senj kao gotovi produkt. Otkuda su kipovi stigli, već je teže kazati. Međutim, na temelju usporedbe sa sarkofazima antičke i maloazijske produkcije, sigurno je da su istočne, a ne zapadne, a nikako italske provenijencije. Mnogo je teže utvrditi podrijetlo sjedećih statua nego glave. Ipak reljefi na bočnoj strani statue B, po mom mišljenju, srodni su antičkim sarkofazima. Na njihovim reljefima pojavljuje se sličan način prikazivanja stijena, bilja i životinja, osobito na scenama lova, kao što je Melegrov lov,³⁹ ili pak neki drugi prizori na kojima se pojavljuje pejzaž, kao na primjer na motivu Borbe kod brodova,⁴⁰ rijetkog prizora Orfeja i dr.⁴¹ Na temelju toga moglo bi se pretpostaviti da je kip B bio izrađen u Ateni, u radionicama sarkofaga koje su klesale i statue.⁴² Za kip A to je, međutim, teže reći. Moguće je da joj je podrijetlo i u Maloj Aziji, ali pouzdanije bismo smjeli prosuđivati tek kad bismo imali i njenu glavu. Valja samo konstatirati da je import iz Male Azije daleko manji nego iz Atike, iako je ipak nazočan. Pitanje provenijencije kipa A još bi valjalo detaljnije ispitati, osobito vrstu mramora. Glava božice, na temelju finog i nježnog modeliranja lica s blagim prijelazima skulpturalnih površina, upućuje na maloazijsko podrijetlo. Osobito su lijepo i blago prikazani kapci koji su nešto spušteni na očne jabučice. I. Degmedžić je pravilno opisala način iskazivanja detalja očiju. Ona kaže: „Oči, bez naznake zjenica (što nije točno, op. N.C.), s otvorenim teškim kopcima, davale su dojam lakog umora.”⁴³ Takav način prikazivanja očiju karakterističan je za maloazijske radionice, posebno one afrodizijske škole, čije su skulpture otkrivene svugdje gdje su bili djelatni njezini majstori (Rim, Leptis Magna i dr.), a daka-ko i u samom matičnom gradu.⁴⁴ Bilo bi prijeko potrebno tu glavu usporediti s nekim produktima afrodizijskih radionica toga doba. U ovom trenutku to je teško zbog nedostatka sintetičkih radova posvećenih skulpturi Male Azije. Ovdje bih samo upozorio na skulpture poznatog slavoluka Septimija Severa iz Leptis Magne, koji su pouzdano radili majstori iz Afrodizije.⁴⁵ Na licima žena reljefa tog slavoluka zapaža se nježni i čeznutljivi pogled s blago nagnutom glavom. Također se vide slično oblikovane frizure s dubokim, svrdlanim pramenovima koji imaju sličan tok kao i oni kod senjske glave. Najbliže paralele, skulpture iz Čitluka, koje iskazuju slične stilske i tehničke karakteristike, prije nekoliko godina pripisao sam antičkim radionicama, ali, s obzirom na senjsku glavu možda se i u njihovu slučaju može pretpostaviti maloazijsko podrijetlo.⁴⁶ Najbližu pak paralelu senjskoj glavi otkrio sam neposredno prije završetka ovog rada u Arheološkom muzeju u Zagrebu.⁴⁷ Naime, glava iz Kostolca (Viminacij) u Srbiji je po mra-

³⁹ G. Koch, *Die mythologische Sarkophage: Meleager*, *Antiken Sarkophagreliefs* XII, 6, Berlin 1975., str. 142., br. 170. te 144., br. 173., Tab. 136, 170; 136, 173.

⁴⁰ G. Koch – H. Sichtermann, *o.c.*, sl. 445.

⁴¹ G. Hoch – H. Sichtermann, *o.c.*, sl. 433.

⁴² Usp. H. Wiegartz, *Kaiserzeitliche Sarkophage in Myra*, *Arch. Anzeiger* 1971., str. 97., bilj. 40.

⁴³ I. Degmedžić, *o.c.*, str. 254.

⁴⁴ M. Floriani Squarciapino, *La scuola di Afrodizia*, Roma 1943., *passim*.

⁴⁵ B. Andraea, *L'art de l'ancienne Rome*, Paris 1973., str. 274., sl. 556-559.

⁴⁶ N. Cambi, *Antička skulptura*, str. 424. i d.

⁴⁷ Zahvaljujem se ravnatelju Arheološkog muzeja u Zagrebu A. Rendić-Miočeviću, koji mi je omogućio uvid u obje glave te njihovo snimanje i objavu.

moru (samo je žutkaste, a ne bjelkaste patine), stilu, tehnici, obliku kose, izrazu i dimenzijama (9,5 cm što znači da je samo neznatno manja) neobično bliska senjskoj glavi.⁴⁸ Osobito je upadna sličnost poluzatvorenih, snenih očiju. Jedina je razlika što glave imaju suprotan nagib. Kod kostolačke glave upadljivija je obrada dubokog svrdlanja pramenova kose, ali tehnika je identična. Nema dvojbe da su obje glave izrađene u istoj maloazijskoj radionici koja je svoje proizvode slala u razne krajeve antičkog svijeta.

Očito je da se na baštini naših skulptura i njihovom mjestu u umjetnosti, kulturi i religiji mora još znatno ozbiljnije raditi, ali to, dakako, vrijedi i za plastiku ostalih dijelova antičkog svijeta. Budući da su senjske statue dosta manjkavo očuvane, za njih je to zaista otežavajuća okolnost pri valorizaciji, jer je o fragmentima mnogo teže pouzdano raspravljati, nego o čitavim kipovima koji se mogu analizirati u svim detaljima svoje pojavnosti.

Sve gore izneseno, uključujući i Medinijev članak kao i izvještaj o iskapanjima u Senju iz godine 1950. I. Degmedžić, sigurno pokazuju da se kraj katedrale u Senju nalazio važan sklop građevina, očito kultne namjene, na kojem bi valjalo dalje raditi, a možda i istraživati na terenu. S obzirom na to da je tu bilo mnogo skulptura, sigurno bi ih se još pronašlo, a nije isključeno da bi se našli i nedostajući fragmenti gore obrađenih kipova. *Senja* je, čini se, i inače obilovala skulpturom, o čemu svjedoče brojni fragmenti što se čuvaju u Senjskom muzeju. O tim kipovima vrijedilo bi načiniti nove studije. Na spomenutom kulturnom mjestu trijumfirajuće kršćanstvo izgradilo je crkvu, kao simbol pobjede nad poganskim rivalom, kao što je i drugdje bio običaj. Nema dvojbe da je metroačka religija bila ljuti suparnik kršćanstva, pa je simbolika pobjede to očitija. Valjalo bi ispitati je li katedrala iz 12. st. sjela na starokršćanske temelje kao što bi bilo za očekivanje. Za simboličku pobjedu nad metroačkom religijom upućivao bi i titular crkve. Majka božja (Marija) izdigla se nad poganskom Velikom majkom bogova i prirode.

ANMERKUNGEN ZU DEN STATUEN DER CYBELE (MAGNA MATER) AUS SENJ

Zusammenfassung

Im Senjer Stadtmuseum werden zwei Unterteile sitzender Statuen (Fragment A und Fragment B) aufbewahrt. Fragment A stellt auf eine typische Weise die Göttin Cybela dar, mit zwei Löwen, von denen der rechte abgeschlagen ist. J. Medini, der die Statuen

⁴⁸ Kostolačku glavu objavio je J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1904.-1911., str. 326. i d., br. 728.

veröffentlicht hat, gab dem Unterteil der Statue A noch zwei Bruchstücke bei, und so entstand ein Torso, dem aber die Arme und der Kopf fehlen. I. Degmedžić und später J. Medini supponierten, daß der von J. Medini entdeckte Kopf zur Statue A gehört. Doch, wegen verschiedener Größenverhältnisse und des Durchschnitts des Halses kann man nicht sagen, daß sie die Teile eines und desselben Ganzen seien.

Die Statue B ist im Grunde auf dieselbe Weise dargestellt, doch mit einem wesentlichen Unterschied: die Göttin sitzt nicht auf dem Thron, sondern auf dem Felsen. Das beweist die rauhe Form der Oberfläche des Felsens von dieser in natürlichem Ambient dargestellten Tiere und Wildtiere: der nagende Stier, das Schaf und der Löwe in der Höhle auf der linken Seite, und der Stier und der Gemsbock in der Höhle auf der rechten Seite. J. Medini meint, daß diese Tiere auf den Ritus der Taurobolie und der Kriobolie hinweisen, d.h. auf die Riten im Kultus der Cybele. Aber dem Felsen ist ein natürliches Milieu für die Tiere, was auf natürlichen Aspekt der Gottheit hinweist. Es ist aber nicht ausgeschlossen, daß J. Medini doch Recht hat, wenn er die Statue B der Cybele zuschreibt, weil sie auch eine Gottheit der Natur ist, wie viele andere Gottheiten, zu welchen auch Artemide (Diana) gehört. Die letzte hat in Senj einen entwickelten Kultus, aber diese Göttin hat in Dalmatien eine sehr standardisierte Ikonographie der Jagdgottheit, und deswegen ist es wahrscheinlicher, daß die Statue B doch die Cybela darstellt. Es handelt sich vielleicht um den Synkretismus dieser beiden Göttinnen. Unter den Statuen der Cybele ist wenigstens eine (Korynt) bekannt: sie stellt die auf dem Felsen sitzende Göttin dar, aber hier sind keine Tiere und Wildtiere zu finden, sondern nur die Attribute von Attis und Hekataion. Demgemäß werden in dieser Arbeit drei und nicht zwei Statuen bearbeitet, da der Kopf keiner der sitzenden Statuen gehört, weil die Statue B normale Größe hat, der Kopf dagegen nicht.

Aufgrund der harten und unbiegsamen Draperie mit reicher Benutzung des schnellrotierenden Bohrers, gehören die Statuen A und B - nach vielreichen Analogien aus der antiken Welt - in das Ende des 2. und den Anfang des 3. Jahrh. Den besonders wichtigen Beweis solcher Behauptung stellen die tief und breit eingeritzten Linien dar, die die Figur des Löwen auf der Statue A und des Tieres und Wildtieres auf dem Felsen der Statue B umkreisen.

Das ist das Verfahren, das nach der Stylumwandlung auf den östlichen Sarkophagen und Reliefs zu sehen ist (um das Jahr 200). Aufgrund charakteristischer Darstellung der welligen und mit dem Bohrer eingeritzten Haarbüschel kann man feststellen, daß der Kopf des Weibes aus den ersten Jahrzehnten des 3. Jahrh. stammt. Ähnliche Haarbüschel sind auch auf den Köpfen der Göttinnen aus Čitluk (Aequum) bei Sinj zu sehen, d. h. auf den Köpfen der Weiber auf den Sarkophagen aus Attika und Anatolien.

Die Herkunft der Statue B, die auf den Sarkophagen aus Attika (Meleagar, Orfeus, Kampf bei den Schiffen u. a.) zu sehen ist, ist vielleicht mit Atene verbunden. Es ist viel schwerer dasselbe für die Statue A zu sagen. Diese Statue könnte aus Attika und Anatolien stammen, aber man muß sagen, daß der Import aus Anatolien in Dalmatien bedeutend seltener als aus Attika, aber doch anwesend ist. Aufgrund zärtlichen Ausdrucks und feiner Modelation der halbgeschlossenen Augen kann man feststellen, daß der Kopf sehr wahrscheinlich aus Anatolien stammt.